

C $\frac{913}{1}$

ИНСТИТУТ ЗА ТЕОРИЈУ КЊИЖЕВНОСТИ И УМЕТНОСТИ

— Посебна издања —
Књига I

886 : 8(100)

ИВО АНДРИЋ

БЕОГРАД
1962.

200000/11

ЈЕЗИК ИВА АНДРИЋА

Иако у овоме раду неће бити говора првенствено о граматичкој структури Андрићевог језика, и о овоме питању ваља рећи коју реч.

Андрићев језик и досад је био предмет граматичких анализа. Указивано је на Андрићево танано језичко осећање и на узорну и готово спонтану правилност његовог језика. Тако је А. Бел и Ћ писао: „Његов је језик потпуно у границама књижевног „канона“. Он не тражи ефеката каквим насиљем над правилношћу књижевног језика. Напротив, његов језик свугде одише њоме. Па ипак ни Андрићев стил ни његов језик нису укочени. Не види се чак да се ишло и најмање за тим да се правилност језика нарочито очува. Она је нешто што се подразумева...“¹⁾.

Ова тачна Белићева констатација није у супротности с чињеницом да понекад и језик Ива Андрића указује на крај одакле је писац родом²⁾. Врло је могућно да ће о некој

¹⁾ А. Белић, Око нашег књижевног језика, СКЗ књ. 312, стр. 199.

²⁾ Навешћу само три овакве појаве:

а) Од глагола типа *обећавати* Андрић употребљава презент на *-аје-*: „... пуно обећају дани и ноћи“ (СКЗ, књ. 326—327, стр. 24). Уосталом, поводом ове појаве ваља рећи да ће будући проучаваоци морати упоређивати разна издања Андрићевих дела. Тако у роману *На Дрини ћуприја* (изд. 1953) пише: »Видећи да саслушање... не обећаје плода« (стр. 48), а у изд. од 1958. то место гласи: »Видећи да саслушање... не обећава плода« (стр. 54). Особина је босанских говора презент на *-аје-*, а корекција извршена у изд. од 1958. у духу је данашње књижевне норме.

б) Андрић употребљава *ради* у узрочном значењу: »То бијаху синови оног старог сарајског Морића што је био чувен ради свог богатства« (СКЗ, књ. 326—327, стр. 16); »Али у последње вријеме нису браћа смјела у Сарајево, јер су дочеули да је на све тужбе ради њиховог зулума и испада стигао из Стамбола коначан одговор« (ib.). Као што је познато, и Марећ изводи као узрочно значење *blago prognanima pravde radi* (Gramatika², 495).

в) Андрић у пасивној конструкцији прелазни глагол + се место номинатива (= субјекат) употребљава акузатив (= објекат): »... али се одозго са спрата на ком ће спавати стражари и на који су водили ненакривени смрчеви басамаци, могло увек и надзирати свакога ко прође, прегледати му папире и пртљаг« (На Дрини ћуприја, изд. 1958, стр. 107).

таквој појави у његовом језику будући састављачи дефинитивне нормативне граматике српскохрватског књижевног језика имати мишљење друкчије од онога које је данас прихваћено. Јер, као што је толико пута истицано, књижевни језик стварају књижевници, а за норму је меродавно управо оно што се налази у добрих писаца.

Међутим, као што је већ речено, у овоме раду неће бити анализиран Андрићев језик с граматичке стране. Ма колико да је то важан посао, он се обавља много мање због писца, уметника, а много више зато да би се утврдила граматичка структура савременог књижевног језика. Као увек у таквим приликама, и Андрићев би језик био само неми објекат једне анализе углавном незаинтересоване за пишчев језик као живу уметничку реч. Потребно је, међутим, покушати да се пронађе којим језичким средствима Андрић постиже тако високе уметничке ефекте. Овде ће дакле бити говора о језику као средству литературе, а не о језику као предмету граматичке анализе. Уосталом нису ли ипак малене евентуалне граматичке особености Андрићева језика у односу на такозвану и у суштини помало нејасно названу књижевну норму? Или: да ли би се доиста нешто много добило констатацијом да је Иво Андрић у почетку своје књижевне делатности писао ијекавским наречјем, а да је потом прешао на екавско? Стрпљиви статистичар готово би одиграо своју улогу пописавши дела писана ијекавским и она писана екавским.

Уметник не зна какве све утиске може изазвати његово дело. Није редак случај да добар уметник постигне више него што је желео. Не треба искључити сличне појаве ни у вези с Андрићевим језиком.

Ограничени простор не допушта да се у овоме раду анализира језик у свим Андрићевим делима. Изгледа да је најбоље проучити једно, изузетно значајно остварење. Изабран је роман *На Дрини ћуприја*³⁾. Као образложење могу послужити ове тачне речи Милана Богдановића: „У изванредној новели, једном свом правом ремекделу, у *Путу Алије Ђерзелеза*, Андрић је на самоме почетку свога стваралаштва одредио и свој стваралачки поступак. А у роману *На Дрини ћуприја*, написаном у пуној зрелости стваралаштва, начинио је неку врсту синтезе свога света. И зато нам се чини да је овај роман оно што је он најтемељније и најшире изградио и најобухватније испунио. То је управо једна епопеја тог специфичног, па чак и егзотичног, а тако дубоко и општељудски обужмљеног босанскога жи-

³⁾ Биће цитирано издање из 1958 (Просвета — Свјетлост) и то скраћено ндџ.

вота, коме Иво Андрић открива најскривенија и најпотпунија струјања крвотока, пратећи их кроз векове⁴).

Већ је било прилике да се говори о смирености Андрићевога казивања⁵). Истакнуто је да је то можда најоучљивија особина Андрићеве речи. Можемо је сматрати првом важном карактеристиком Андрићева језика. Узрок јој је чињеница што је Андрић у великој мери писац филозоф. „Он воли уопштавања“, а „свако уопштавање чини пишчево излагање мирнијим“. У цитираном раду приказано је којим средствима, језичким и стилским, Андрић постиже ту мирноћу. Овде их није потребно понављати.

Међутим, иако је смиреност тако карактеристична за начин Андрићева казивања, то је казивање у исто време на свој начин и непосредно. Ту нема контрадикције. Смиреност је у вези с пишчевим филозофским ставом, а непосредност између осталог захтева и потреба да се што више активира читаочева пажња. Префињени Андрићев дух не иде за праскавим стилским ефектима, али осмишљена мирноћа чак и захтева непосредно активну пажњу. Као да и тиме Андрић даје читаоцу још једну више животну поуку. Можда ће све ово бити јасније ако се подсетимо да је сам Иво Андрић једном рекао да „писац треба да заноси читаоце а не да сам пада пред њима у занос“⁶).

И непосредност он постиже, поред других — литерарних, и чисто језичким средствима, синтаксичким, фразеолошким и сл. Та су језичка средства узета готово из свакодневнога народнога говора, беспрекорно су одабрана и тачно примењена. Управо им је зато и толики ефекат. Андрићево је дело у томе смислу као нека антологија народних језичких творевина, сачињена с изванредно скрупулозним уметничким критеријем. То је друга важна карактеристика Андрићева казивања. Приказаћемо нека од тих средстава.

Најпре се може говорити о глаголским облицима. Тако, аорист често омогућује читаоцу и чак га наводи да се што интензивније уживи у збивања у књижевном делу. Постајемо зато готово револтирани сведоци када Андрић, говорећи о кулучарима на Дрини, каже: „Поједе их ово бесплатно и безизгледно кулучење, док њихове њиве, горе по селима, узалуд чекају на јесење орање“ (НДГ 37). — У науци је већ истакнуто да се „краћи перфекат употребљава тамо где се мисао исказује... са уношењем експресије“ и да се „реченица с краћим перфектом издиже рељефно, по-

⁴) Милан Богдановић, *Књижевни лик Иве Андрића*, предговор *Избраним делима*, књ. I, стр. (XI—XXI) XIX.

⁵) *Смиреност Андрићева казивања*, *Наш језик*, нова серија, књ. IX, св. 1-2.

⁶) Иво Андрић, *О Вуку као писцу*, *Наша књижевност*, 1946, св. 2, стр. 194.

стаје истакнутија“⁷⁾. Та експресивност и та изразитија рељефност реченице и чине да непосредније схватимо колико су хришћанској раји тешко падале прве године градње моста на Дрини: „Додијало Турцима, а поготову додијало хришћанској раји целог вишеградског краја, само што њу нико ни за шта не пита нити она може своје негодовање да показује“ (НДЋ 35). — Несумњиво и реченица у којој је делимично елидиран глагол омогућава да још упечатљивије доживимо широко засновану слику очајних и беспомоћних мајки кад избежумљене испраћају своју децу коју одводе јаничари: „Али пут је дуг, земља тврда, тело слабо, а Османлије моћне и немилосрдне“ (НДЋ 26). — (Разуме се да се пун ефекат ових примера може осетити тек у контексту).

Непосредност казивања постигнута је и применом обрта из народног говора. И компарација је допринела да разумемо шта у ствари значе гусле оног Црногорца који ноћу пева народне песме кулучарима на Дрини: „Из дубоког џепа свога сивог гуња Црногорац извлачи гусле, неугледне и малене као подланица, и кратко гудало“ (НДЋ 37). — Сличан је ефекат постигнут и метафором: „То што се сада сручило на касабу и цео овај крај била је велика, неразумљива напаст којој се није могло догледати краја“ (НДЋ 32). Метафора из народног језика најбоље говори о народном расположењу. — Читаоцу се понекад учини да Андрић, употребљавајући какав обрт из народног језика у своме тексту, жели да изједначи своје казивање с оним што би саме личности у делу казале или што говоре о себи. Говорећи о осећањима људи који су присуствовали Радисављевом погубљењу, Андрић је записао и ово: „Свак се у себи заричао да неће о њему говорити; али шта вреди кад се мисао стално враћа на њега и поглед отима на ту страну?“ (НДЋ 63). Оним „шта вреди“ готово једино би се могли правдати (пре свега пред собом) ти једноставни људи из народа и Андрић је, употребивши тај обрт, вероватно намерно поистоветио свој језик с њиховим како би што пластичније приказао њихово расположење. Самим тим је постигнут и висок степен непосредности. — Уосталом, нешто слично препознајемо и у тексту: „У том стубу, каже се, има велика соба, мрачна дворана у којој живи црни Арапин. То знају сва деца. Он у њиховим сновима и надметањима игра велику улогу. Ко ме се он јави, тај мора да умре. Ниједно дете га још није видело, јер деца не умиру“ (НДЋ 14). Сам би народ говорио инверсном реченицом о магичној моћи црног Арапина. Исписавши је као свој текст, Андрић је читаоцу до очигледности живо приказао маштовиту дечју заблуду.

⁷⁾ Ирена Грицкат, *О перфекту без помоћног глагола* . . . , стр. 48.

Није, такође ни мало случајно што многи пасуси код Андрића почињу адвербијалном синтагмом: адверб је указивачки елеменат у језику, а указивањем се најсигурније постиже непосредност. Прва реченица романа управо на тај начин омогућава читаоцу да буде у току догађаја: „Већим делом свога тока река Дрина протиче кроз тесне гудуре између стрмих планина или кроз дубоке кањоне окомито одсечених обала“. Оваквих почињања *in medias res* тако често има у Вука.

О непосредности Андрићева казивања може се говорити и у вези с личностима у његовом делу.

Као и свему другом, Андрић велику пажњу посвећује и језику својих личности. Разуме се да оне говоре дијалектом краја из којег су. На дијалекатске се речи у Андрићеву делу пре свега односи ова Белићева констатација: „Оне дају реално обележје његовим сељацима, варошанима и полуварошанима; оне стварају нарочиту атмосферу која је потребна па да личности оживе под његовим пером“⁸⁾. Низање већег броја примера није неопходно јер би они били само квантитативни докази тачног Белићевог закључка. Довољно је рећи да Андрић у своме пажљивом раду иде дотле да води рачуна и о најтананијим дијалекатским финесама. У једном дијалогу, датом ијекавским наречјем, налази се реч *тело* (НДЋ 67); оправдано: ова реч може у ијекавским говорима имати екавски лик.

Као добар пример за то колико је управо виртуозно погођен народски карактер језика личности може да послужи одговор једног од чланова заседе која је ноћу хватала оне што ометају зидање моста: „Ја сам, ја!“ (НДЋ 46). Овакво понављање личне заменице није, разуме се, искључиво дијалекатска особина, али је несумњиво карактеристично за народни говор.

Само се по себи разуме да језик Андрићевих личности није стенографско записивање сваке изговорене речи, већ концизна синтеза њиховога говора. Народски карактер језика личности показан је у фонетици, морфологији, реченичним конструкцијама, фразеологији и лексици.

Језиком самих личности Андрић даје и њихове психолошке портрете, индивидуализира их. Врло је добар пример за то кад богати житарски трговац, мрзоволни и тврдичави Ахмедага Шепа овако говори о вредности моста: „Не дошао му поводањ, онај наш прави вишеградски! Па ћеш виђети шта ће од њега остати“ (НДЋ 80). И конструкција *не дошао му* и реченица која почиње везником *па* показују повишен степен емоције; примењене су на правом месту. Андрић је поводом Ахмедаге зато и могао рећи да „има у

⁸⁾ СКЗ, књ. 312, стр. 189.

једним људима безразложних мржња и зависти које су веће и јаче од свега што други људи могу да створе и измисле“ (НДЋ 80).

Када је то потребно и могућно, Андрић се за психолошко индивидуализирање личности служи и средствима која се односе на гласовну страну језика. Упитан шта да се ради с Радисављевим лешом, Абидага, који сам за себе каже да је „крвав и наopak човек“, одговорио је: „Баците пса псима!“ (НДЋ 66). Своје врсте алитерација и сама помаже да се што боље сагледа Абидагин психолошки лик: чињеница што све три речи овога кратког одговора почињу експлозивним сугласником и сама ствара утисак реске суровости. Сем тога, што је нарочито важно, стварању таквог утиска у овоме случају доприноси и ред речи.

Тако дакле, Андрић и језиком својих личности приближава садржај читаоцу, чини своје казивање непосреднијим.

Вешто искоришћавање језика свакидашњице (реч је Белићева) подразумева и промишљено економисање језиком. И само једна реч, ако је употребљена на правоме месту, изазива шире асоцијације него можда читав низ реченица. Често ту није у питању само богатство значењских асоцијација. Може бити говора и о концизном изношењу врло тананих психолошких нијанси или сличних појава. Ваља рећи да је у овоме смислу сажетост трећа важна особина Андрићева казивања. Колико далеко досеже такво Андрићево економисање, показате и овај детаљ из оног места у роману где се говори о томе како Радисава воде на губилиште. Описујући поступак Плевљака, старешине сејмена, Андрић каже и ово: „Кад су стигли до места где почињу земљани радови на обали, Плевљак сјаха и неким свечаним и претераним покретом предаде узду момку“ (НДЋ 56). Атрибут претерани (покрет) сугестивно открива примитивну природу узбуђеног Плевљака. — На сличан концизан начин приказана је и атмосфера у шатору кад је Абидага објашњавао виђенијим људима из касабе каква ће грађевина бити подигнута. Епитети „тесан и врели шатор“ као да говоре и о збуњености и страху које је изазивао овај силовити човек: „Људи су изишли збуњени и утучени испод тесног и врелог шатора“ (НДЋ 32).

Нема никакве сумње да и сажетост у ствари омогућава да читалац што непосредније прими садржај.

Све је ово, међутим, само једна врста непосредности у Андрићевом делу. Њоме Андрић присније везује читаоца за ток догађаја. Али, његово дело ни издалека није једино вешто испричана занимљива фабула. Ако то дело схватимо тако што ћемо у фабули видети средство да се што сугестивније изнесе мисао, онда ће нам бити јасно да и непосредност о којој је горе било речи само помаже да се што

лакше дође до основног циља: да нам писац саопшти своју дубоко просећану мисао, своју животну истину. А овде се већ може рећи да Андрић и уткивањем рефлексива у своје приповедање жели да на што сугестивнији начин саопшти читаоцу ту своју мисао. Код Андрића се често сусрећемо с рефлексивама. Када би се ексцерпирала и средила сва размишљања тако богато расута у његовом делу, добио би се један мудар и далековид животни водич.

Своје филозофске погледе Андрић у већини случајева саопштава експлиците, мада има и примера где је мисао уметнички транспонована. То је четврта важна карактеристика Андрићева казивања.

Приликом експлицитног саопштавања својих рефлексива Андрић примењује разна средства. Најчешће то чини компаративном реченицом. Тако, говорећи о ишчашеном Абдагином карактеру, пише: „Своје непоштење прикривао је, као што то често у животу бива, великом ревношћу и претераном строгошћу“ (НДЋ 73). А у опису атмосфере која је владала приликом Радисављевог набијања на колац читамо између осталог: „У појати и око ње владало је неко свечано узбуђење и нарочита тишина као што увек бива на местима на којима истерују правду, муче жива човека или се дешавају судбоносне ствари“ (НДЋ 53).

Има случајева кад Андрић реченицом која почиње узрочним везником *јер* саопштава своју максиму. Говорећи о утицају првога српског устанка на људе у касаби Андрић каже: „Али, ако је и могло бити спорно да ли се јека српског устаничког топа чула до у касабу, јер човек често мисли да чује оно чега се боји или чему се нада, није могло бити сумње о ватрама које су устаници ноћу ложили на Паносу“ (104). Расположење после пораза Устанка овако је приказано: „Срби су пак, као што је разумљиво, остали снуждени и разочарани после нестанка ватара на Паносу, али у дну душе, оном правом и последњем дну које се ником не открива, остало је сећање на оно што је прошло, и свест да оно што је једном било може увек да се поврати; остала је нада, безумна нада, то велико преимућство потлачених. Јер, они који владају и морају да тлаче да би владали, осуђени су да раде разумно; а ако, понесени својом страшћу или натерани од противника, пређу границе разумних поступака, они силазе на клизав пут и означавају тиме сами почетак своје пропасти. Дочим се они који су тлачени и искоришћавани, лако служе и разумом и безумљем, јер су то само две врсте оружја у сталној, час подмуклој час отвореној борби против тлачитеља“ (НДЋ 106). Не подсећа ли Андрић, оваквом применом узрочног везника *јер*, на Вуков библијски стил (схваћен лингвистички, наравно)?

Понекад је Андрићев текст и чисто размишљање, ра-
зуме се вешто уклопљено у ток приповедања: „Нема слу-
чајних грађевина, издвојених из људског друштва у коме
су никле, и његових потреба, жеља и схватања, као што
нема произвољних линија и безразложних облика у неи-
марству. А постанак и живот сваке велике, лепе и корисне
грађевине, као и њен однос према насељу у коме је подиг-
нута, често носе у себи сложене и тајанствене драме и исто-
рије“ (стр. 21).

Али, као што је речено, има случајева кад и сама умет-
ничка креација какве епизоде води читаоца једном оп-
штијем, филозофском закључку. Узмимо оно место где
Андрић говори како су се људи на радилишту понашали у
дане непосредно после набијања Радисављевог на колац.
За далматинске каменоресце он каже да „су при раду
окретали леђа мосту, бледи, стиснутих вилица, и гневно
ударали своја длета која су у општој тишини кликтала као
јато детлића“ (НДЂ 63). Водимо рачуна: ситуација је врло
мучна, а тренутно је реч о искусним мајсторима из Далма-
ције. Читаоцу се ненаметљиво открива истина да је у те-
шким временима, кад се већ ништа друго не може учинити,
најбоље, можда и стиснутих вилица, радити свој посао јер
је то у једном таквом тренутку једино могућан рад у корист
онога добра које ће несумњиво однети победу над злом.

У свему узевши, несумњиво да овде приказане особине
Андрићева казивања и саме показују да је једна од основа
његовога књижевног дела мисао коју је он у свом есеју
Разговор са Гојом исписао: „Постоји само једна стварност
са вечитом плимом и осеком нама само делимично познатих
а увек несумњиво истих закона“⁹⁾.

Тиме Андрић као да измирује једну дијалектичку су-
протност свога казивања. Будући писац филозоф, он разним
средствима умирује тон казивања. Али како своју мисао
излаже или у виду своје врсте коментара догађаја о којима
говори, или у уметничкој транспозицији, Андрић, да би све
те догађаје учинио уметнички што вернијим, налази начина
да своје причање учини у потребној мери и живим, непо-
средним, чиме и рефлексije добијају веродостојност и су-
гестивност. Зато можда и није саветно постављати питање
приоритета у Андрића: мисао или догађај. Јер се у ње-
говом делу говори о животу (:догађај ток радње), и о жи-
воту се говори с гледишта једног писца — мислиоца (:фи-
лозофија). Којим се језичким средствима служи Андрић при
свему томе, показано је напред. Овде само треба додати да
четири особине Андрићева казивања о којима је горе било

⁹⁾ Иво Андрић, *Записи о Гоји*, изд. Матица српска (1961), стр. 52.

речи нису у делу његовом непремостиво раздвојене, већ да, напротив, складно граде достојанствену архитектуру тога дела.

Изгледа да је у овој анализи односа књижевника и мислиоца Андрића према језику могућно а и занимљиво говорити о још једној појави. Понекад се стиче утисак да он жели пронаћи бар евентуалне узроке или околности у вези с којима је настао какав језички обрт или изрека, као што је епизодом о лудој Илинки објаснио легенду о Стоји и Остоји. Ако би то било тачно, проблем би онда био у овоме. Узимајући и језик као једну од манифестација народнога гледања на свет, Андрић је и њему, као и другим таквим манифестацијама, тражио корене у животним условима. Но разуме се да је он то своје научно схватање увек литерарно транспоновао. Али га читалац ипак препознаје. А ако и није желео дати таква уметнички транспонована објашњења, он је у сваком случају навео читаоца да о свему томе размишља. Један је такав пример оно место у роману где Андрић описује гозбу приређену поводом завршетка градње моста: „На тргу који везује мост са чаршијом кувала се у котловима халва и онако врућа делила народу. Тада се ослadio и онај који ни на Бајрам није“ (НДГ 81). Та је народна изрека доиста могла настати у приликама сличним овој. Наведимо још један пример овакве, да тако кажемо, Андрићеве етимологије народних израза. У време првог српског устанка Турци су на капији често одсецали главе сумњивим људима. Једно време егзекутор је био један Анадолац по имену Хајрудин. Но и те су одмазде престале, дошао је нови нараштај „који није ни запамтио... ни Хајрудина ни изложене главе које је он одсецао са пословичном вештином“ (НДГ 118). Андрић наставља:

„... Само су још старе жене, гонећи дечурлију која су им крала шефтелије, довикивале у својим гласним и љутитим клетвама:

— Да бог да ти Хајрудин перчин рашчешљао! На капији те мајка познала“ (НДГ 118).

Читаоцу се чини да је и објашњење ове клетве, иако јој је употреба локална, показало у каквим ситуацијама уопште треба тражити узроке њиховом настанку. — Уосталом, нема ли сличних објашњења и код Вука?¹⁰⁾

Нема, најзад, никакве сумње да целокупно ово излагање показује да Андрић доследно стоји на становишту да језик

¹⁰⁾ Упоредивање Андрићева начина казивања с Вуковим треба да буде предмет посебног проучавања. Додирних тачака има у изобиљу. Не подсећа ли, нпр. Андрићева реченица: »Наше жене верују да има по једна ноћ у години кад се може видети како на ту хумку пада јака бела светлост право са неба« (НДГ 16) — на слична Вукова обавештења пре свега у делу »Живот и обичаји народа српскога«?

књижевног дела мора имати свој стварни, дубоки смисао. Иако је унео тако бројне новине у нашу књижевност, он је увек стваралачки заступао схватање да између писца и читаоца мора постојати однос пуног разумевања. Сам је о томе писао: „... Језик... је живот људи, свесни и несвесни, видљиви и скровити. Изван живота постоји само смртно ћутање. Нема те речи која је без везе са животом као што нема биљке без подлоге која је храни. Значи да треба бити близак људима и њиховом животу, слушати њихов говор, упијати га у себе, размишљати о њему, живети са њим као брат са братом. И тада ћемо моћи постићи оно што треба, тј. да људима њиховим и познатим језиком кажемо нашу и нову уметничку истину“.